

СОЦІАЛЬНІ, ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОТИДІЇ
САМОТНОСТІ ОСІБ РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУПSOCIAL, ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL FACTORS AGAINST
LONELINESS OF PERSONS OF DIFFERENT AGE GROUPS

У статті досліджено самотність як психологічний і соціальний феномен. Проаналізовані основні підходи до визначення поняття самотності. Аналізуються соціальні передумови виникнення явища самотності внаслідок відокремлення особистості від соціуму, змін у структурі свідомості особистості та появи її особливої форми – «Ясвідомість». Наголошується на парадоксальності сучасного світу, проявом якого є поява дедалі більшої кількості людей, котрі потерпають від почуття самотності за умов розширення засобів комунікації, зростання кількості міжособистісних співвідносин. Вказується на особливості формування суспільної свідомості української нації під впливом історичних і сучасних ідеологічних, політичних, соціокультурних процесів. Як інтегрований соціальний чинник, який сприяє зростанню соціально-психологічної напруги у співвідношенні «людина – суспільство», автор відстежує події на сході країни. У статті стверджується, що складнощі процесу адаптації до нових умов проживання внутрішньо переміщених осіб, психологічні особливості частини біженців провокують почуття самотності як серед молоді, так і серед літніх людей. У статті самотність розглядається у двох аспектах: як психологічний стан людини (внутрішнє емоційне переживання) та як характеристика її фізичних відносин із іншими людьми (зовнішнє відчуження від людей). Досліджено особливість формування емоційного переживання самотності залежно від соціального стану та віку особи. Проаналізовано наявне законодавство із соціальної підтримки осіб різних вікових груп, наголошується на патерналістському організаціїно-педагогічні засоби профілактики та пом'якшення відчуття самотності при залученні особи до активної діяльності: волонтерство студентської молоді та навчання в університеті третього віку літніх людей. Висвітлюється діяльність спеціалізованих соціальних служб із реалізації програм навчання людей похилого віку та досвід волонтерської практики студентів Приазовського державного технічного університету.

Ключові слова: особистість, самотність, соціокультурні чинники самотності, «Ясвідомість», культурна самотність, зовнішня, внутрішня самотність, віртуаль-

ний світ спілкування, вікові соціальні групи, студентське волонтерство, університет третього віку.

The article examines loneliness as a psychological and social phenomenon. The main approaches to the definition of loneliness are analyzed. The social preconditions for the emergence of the phenomenon of loneliness as a result of the separation of the individual from society, changes in the structure of individual consciousness and the emergence of its special form – “Consciousness” are analyzed. Emphasis is placed on the paradox of the modern world, the manifestation of which is the emergence of an increasing number of people suffering from loneliness in terms of expanding means of communication, increasing the number of interpersonal relationships. The peculiarities of the formation of the public consciousness of the Ukrainian nation under the influence of historical and modern ideological, political, socio-cultural processes are pointed out. As an integrated social factor that contributes to the growth of socio-psychological tension in the relationship “man-society”, the author traces the events in the East. The article argues that the difficulties of the process of adaptation to the new living conditions of internally displaced persons, the psychological characteristics of some refugees provoke feelings of loneliness among both young people and the elderly. The article considers loneliness in two aspects: as a psychological state of a person (internal emotional experience) and as a characteristic of his physical relations with other people (external alienation from people). The peculiarity of the formation of emotional experience of loneliness depending on the social status and age of the person is studied. The existing legislation on social support for people of different ages is analyzed, the paternalistic nature of the existing laws is emphasized. Organizational and pedagogical means of prevention and mitigation of loneliness in the involvement of a person in active activities are offered: volunteering of student youth and studying at the university of the third age of the elderly. The activity of specialized social services on realization of programs of training of elderly people and experience of volunteer practice of students of Priazovsky state technical university is covered.

Key words: personality, loneliness, sociocultural factors of loneliness, “Consciousness”, cultural loneliness, external, internal loneliness, virtual world of communication, age social groups, student volunteering, university of the third age.

УДК 364.024

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/26.34>

Овчарова Л.М.,
канд. філос. наук,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
Приазовського державного
технічного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Одним із парадоксів сучасного світу є поява дедалі більшої кількості людей, котрі потерпають від почуття самотності за умов постійно зростаючого інформаційного потоку, розширення засобів кому-

нікацій, об'єктивної необхідності соціальної взаємодії індивідів і стрімких змін суспільного життя.

Політичні, соціально-економічні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, супроводжуються такими негативними соціальними

явищами, як майнове розшарування суспільства, бідність, безробіття. Зміна особистісних цінностей під впливом кардинальних суспільних перетворень призвела до занепаду властивої українській нації моралі гуманізму, взаємодопомоги та панування у суспільстві принципів індивідуалізму, виправдання досягнення успіху за будь-яку ціну, зневаги до «не успішних». Державні інституції втрачають здатність протистояти анархічним тенденціям у суспільстві, забезпечити правовий захист людини. Подібний стан суспільних відносин сприяє формуванню у свідомості молоді людини розгубленості, зневіри у власні сили, досягнення особистої успішності, неможливості самореалізації, ворожості навколишнього світу та як наслідок – почуття самотності серед людей.

Почуття самотності у літніх людей формується внаслідок багатьох чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру, є наслідком зміни соціального статусу індивіда та недостатньої психологічної адаптації до цієї зміни.

Інтегрованим чинником, що сприяє зростанню соціально-психологічної напруги у співвідношенні «людина – суспільство», є події на сході країни. Вперше в історії незалежної держави в Україні з'явилася особлива соціальна група – внутрішньо переміщені особи. Міграційні процеси стали соціальним чинником негативних змін у психологічному стані людини, сприяли виникненню внутрішнього емоційного переживання розгубленості, пов'язаного з тим, що її цінності, уявлення, ідеали, які сформувалися у певному культурному середовищі, не знаходять відгуку і розуміння в новому середовищі. Протягом шести років громадяни України, які стали внутрішньо переміщеними особами у власній країні, переживають те, що М. Мовчан називає культурною самотністю [1]. Необхідність швидкої переорієнтації на нові цінності породжує особистісний конфлікт і може привести до емоційного переживання самотності навіть за умов проживання серед рідних людей. Складнощі процесу адаптації за нових умов проживання, психологічні особливості частини біженців стають чинниками формування почуття самотності як серед молоді, так і серед літніх людей.

Зазначені соціально-економічні, соціокультурні зміни впливають на структуру міжособистісних взаємин, на самосвідомість людини, загострюють вікові й особистісні зміни, викликаючи відчуженість і переживання людьми почуття самотності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самотність як складна комплексна проблема розроблялася представниками різних напрямів філософії, психології, соціологічних теорій, релігії, мистецтва. Е. Фромм розглядає самотність як універсальне, стійке переживання, притаманне вільній особистості на всіх етапах її розвитку. Ю.М. Швалб і О.В. Данчева аналізують різні епохи

розвитку суспільства в контексті виокремлення «Я-свідомості» на противагу «Ми-свідомості» як умови, з одного боку, зростання відчуженості особи, з іншого – необхідної умови розвитку особистості, її самосвідомості. Р. Вейс виділяє типи самотності – «соціальну ізоляцію» й «емоційну ізоляцію», що мають різні передумови та різний процес перебігу. Представник соціальної психології К. Боумен покладає відповідальність за виникнення стану самотності на суспільство. Л. Симеонова зробила спробу згрупувати типи поведінки людей, схильних до самотності. О.В. Помазова досліджує різницю між самотністю, ізоляцією та усамітненням. Дослідженням самотності в аспекті вікових змін займалися такі науковці, як О.Б. Долгінова, І.С. Кон та ін.

Крім теоретичних розробок, вкажемо на соціально-практичний досвід подолання соціальної ізоляції молоді з невідконтрольних територій Донбасу як соціальний чинник відродження почуття єдності молоді особи із суспільством, проаналізований Н.М. Півень. Заслугує на увагу міжнародний досвід залучення до суспільства літніх людей через освітню діяльність адекватними організаційно-педагогічними методами.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Між тим потенційні можливості державних органів влади, місцевого самоврядування, закладів освіти недостатньо, на наш погляд, проаналізовані з огляду на попередження чи пом'якшення особистісного відчуття самотності.

Мета статті – дослідити теоретичні питання проблеми самотності та соціальну практику організаційно-педагогічних напрямів соціальної роботи з віковими соціальними групами українського суспільства задля уникнення та подолання відчуття самотності.

Виклад основного матеріалу. Самотність як проблема особистості виникла за часів появи самого явища «особистість». До часів античності конкретна людина була тільки носієм і представником колективних родоплемінних уявлень, норм і цінностей. Тому один індивід ніколи не протистояв іншому індивіду як особистість. Тільки в античні часи починається поступова зміна у структурі свідомості та виникає її особлива форма – «Ясвідомість», яка все ще не є самосвідомістю особистості. Людина уявляє себе не чимось особливим і унікальним, а одним із багатьох типових осіб монолітного суспільства [2]. В епоху Відродження починають виокремлювати індивідуальність як психологічну характеристику людини та її самосвідомість. Наявність унікальних, неповторних властивостей і якостей стає самоцінною та визначальною рисою «Ясвідомості». Саме тоді виникає проблема самотності, яка трактувалася як благо та необхідна умова становлення творчості та індивідуальності людини. Тільки в Новий час – останні 300 років, коли відбулося

відокремлення особистості від соціуму, – «Ясвідомість» стала домінуючою. Відтоді почуття самотності перетворюється на психологічну якість, а його переживання – на одну із глобальних людських проблем [3].

Щодо формування суспільної свідомості української нації, то слід зазначити вплив соціального експерименту – побудови соціалістичного суспільства. Протягом десятиліть пропагувалися ідеї рівності людей, можливості загального братерства. Ідея братерства втілювалася у принцип колективізму як основу міжособистісних відносин. Ідеологія соціалістичного суспільства не передбачала можливості самотності як соціального явища. Сучасне українське суспільство набуває якостей, притаманних світовій практиці. Процеси глобалізації, урбанізації, трансформації знищують традиційні етнокультурні цінності у угоду панівним у світі принципам масового суспільства. Людина губиться серед досягнень науки і техніки, які несуть за собою не тільки комфортніші умови, але й духовний нігілізм і занепад. Новітні технології майже замінили людині безпосереднє спілкування з іншими, бо здебільшого співрозмовника уособлює якийсь технічний засіб, що віддаляє людину від оточуючих.

Суспільні науки розглядають самотність у двох аспектах: як психологічний стан людини (внутрішнє емоційне переживання) та як характеристику її фізичних відносин з іншими людьми (зовнішнє відчуження від людей). Це зумовлює методологію дослідження самотності у соціально-психологічному дискурсі.

Самотність – відчуття суб'єктивне. Людина може жити усамітнено, але вести досить активне соціальне життя і не почуватися самотньою. Водночас людина може мати сім'ю, працювати в колективі, але бути самотньою. Причиною є нестача емоційних стосунків, що провокує почуття окремого існування навіть у великій спільноті. Людина самотня, якщо у своїх думках вона почуввається нікому не потрібною, покинутою, зайвою [4, с. 216–217].

Н.В. Хамитов виділяє форми самотності: зовнішню та внутрішню. Під зовнішньою самотністю розуміється самотність, яка є результатом випадкової суперечності людини та соціального середовища. Зовнішня самотність фізично відокремлює людину від інших людей, викидаючи за межі соціуму. У цьому разі відбувається психологічне відокремлення людини від інших людей. Фізична та психологічна форми зовнішньої самотності близькі у тому, що їхні причини виступають стихійними щодо людини. Внутрішня самотність є результатом суперечності людини із собою, яка приводить до втрати та пошуку самодостатності і вже на цій основі – до суперечності людини та суспільства [5].

Розуміння самотності як результату взаємодії об'єктивних соціальних чинників та індивідуальних психоемоційних характеристик особи дозволяє проаналізувати сучасні проблеми особистості різних вікових соціальних груп, зокрема молоді та літніх людей.

Дослідники проблем молодіжної самотності акцентують увагу на ерзацних формах спілкування за допомогою комп'ютерних технологій. Сучасна наука і техніка надають людині невідомі раніше можливості отримання інформації, зв'язку з будь-якою частиною світу. Масова заглибленість у комп'ютерні ігри дітей і підлітків обмежує можливості підростаючого покоління розвивати такі важливі для людства якості, як колективізм, дружба, солідарність. Молода людина проживає своє життя у віртуальному світі, замінюючи живі, яскраві емоційні стосунки на ілюзію взаємин із великою кількістю осіб. Віртуальні «дружба», «любов» не можуть замінити живі переживання від спілкування з друзями та рідними у реальному світі.

Сучасне суспільство характеризується високою мобільністю серед молоді. Молоді люди полишають домівки за різних причин, у т. ч. задля отримання вищої освіти. Переїзд до незнайомого міста, а тим паче до іншої країни може болісно відчуватися як втрата безпосереднього зв'язку із сім'єю та звичної захищеності. Перед студентом постають завдання вступити в абсолютно нові соціальні зв'язки, але це не відразу вдається і не всім. Молоді люди з невідконтрольних територій Донбасу, котрі вирішили отримати диплом українського зразка, не тільки вперше живуть окремо від батьків, але й можуть стикатися із недоброзичливим ставленням оточення, яке не поділяє державну політику з надання квот на вступ до вишів абітурієнтам з окупованих територій. Сукупність всіх чинників провокує емоційний стан розгубленості перед незнайомим оточенням, що сприяє появі почуття самотності.

Тенденцією світового розвитку є подальше старіння населення. В українському суспільстві проблеми літніх людей зумовлені не тільки зростанням їх кількості, але й соціально-економічними, політичними, соціокультурними процесами, що ускладнюють пристосування до умов життя після виходу на пенсію. Різке зниження соціального статусу, скорочення кола спілкування, розрив професійних, соціальних зв'язків викликають складні психологічні проблеми аж до появи відчуття вилучення із суспільства, «зайвості» своєї особи і, як наслідок, почуття самотності.

Переживання самотності також часто викликає змінами у фізіологічному стані – обмеженою мобільністю, погіршенням зору та слуху, іншими віковими змінами у стані здоров'я, які не дозволяють ефективно комунікувати та залишатися соціально включеним у суспільство.

В Україні прийняті закони та нормативні акти, спрямовані на соціальний захист та підтримку вікових соціальних груп. Законодавство України визначає загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молоді, основні напрями реалізації державної молодіжної політики в Україні. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» у ст. 1 наголошує: держава гарантує кожному ветерану праці та громадянину похилого віку належний рівень життя, задоволення різноманітних життєвих потреб, подання різних видів допомоги [6]. Законодавство щодо вказаних вікових соціальних груп має патерналістський характер, більш опікується молоддю як об'єктом соціальної допомоги, а не активним суб'єктом суспільних відносин. Щодо людей похилого віку в законах відображено домінуюче у суспільстві ставлення до старості як немічного етапу життя людини, приреченої пасивно сприймати допомогу суспільства та рідних. Закордонний досвід і вітчизняна соціальна практика свідчать про можливість профілактики та пом'якшення відчуття самотності при залученні особи до активної діяльності – будь то волонтерство студентської молоді чи навчання в університеті третього віку літніх людей.

Участь студентської молоді у волонтерській діяльності є проявом соціальної активності, з одного боку, та чинником, що змінює структуру особистості – цінності, інтереси, потреби. Волонтерство дозволяє особі відчувати соціальну значущість своєї діяльності, реалізуватися як індивідуальність, що сприяє формуванню почуття гармонійного співвідношення «Я-суспільство». Таким чином створюються зовнішні умови профілактики почуття самотності, яке може виникати внаслідок можливих кардинальних змін життєвого устрою студентів, котрі задля отримання вищої освіти полишили рідне середовище.

В Україні розвивається волонтерський рух у закладах вищої освіти як напрям виховної роботи у виші. Ефективність навчально-виховної роботи у вищій школі залежить від багатьох чинників: змісту, форм, методів навчання, впровадження інноваційних методів виховання тощо. Одним із таких методів може стати участь у волонтерській діяльності. З метою активізації волонтерського руху в місті Маріуполь викладачі та студенти спеціальності «соціальна робота» Приазовського державного технічного університету заснували громадську організацію «Майбутнє Маріуполя». Основними напрямками діяльності організації є: організація проведення громадських робіт на базі лікарень, шкіл, територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг) і реабілітаційних центрів для дітей з

інвалідністю, управлінсь соціального захисту населення, інших соціальних установ міста, за місцем мешкання одиноких громадян похилого віку, ветеранів тощо. Було впроваджено у навчальний процес нову форму самостійної роботи студентів у межах вивчення професійно-орієнтованих дисциплін – волонтерську практику. Студенти всіх курсів у межах вивчення професійно-орієнтованих дисциплін мають можливість за бажанням проходити додаткову волонтерську практику, яка включає знайомство з особливостями майбутньої професії та виконання певних функцій соціального працівника в соціальних службах міста Маріуполь під наглядом керівників практики від навчального закладу та соціальної служби.

Одним із напрямів державної політики з розв'язання проблеми самотності літніх людей є геронтоосвіта як галузь соціальної структури суспільства. Специфіка геронтоосвіти полягає у виявленні у людей похилого віку їхніх особистісних ресурсів, реінтеграції, підтримці фізичних, психологічних і соціальних здібностей. Мотивацією людей третього віку, які прагнуть продовжувати навчання, є стимуляція розумової активності; бажання бути в соціумі, спілкування та підтримка; підвищення самоповаги та самореалізація; можливість духовного відновлення.

Залучення старших людей до опанування сучасними технологіями та навчання комп'ютерній грамотності в поєднанні з іншими важливими темами дає неймовірний ефект: розкриваються нові горизонти, нові сфери діяльності, покращується емоційний фон і врешті-решт покращується якість життя [7].

На виконання наказу Міністерства соціальної політики України від 25 серпня 2011 р. № 326 «Про впровадження соціально-педагогічної послуги «Університет третього віку» на базі Територіального центру соціального обслуговування Центрального району м. Маріуполь функціонує Університет третього віку, де проходять волонтерську практику студенти спеціальності «Соціальна робота» Приазовського державного технічного університету.

Для того, щоб працювати з людьми похилого віку, потрібно знати їхнє соціальне становище (у минулому і сьогодні), особливості психіки, матеріальні та духовні потреби, і в цій роботі спиратися на науку, дані соціологічних, соціально-психологічних та інших видів досліджень. Необхідні знання для роботи в Університеті студенти отримують під час навчання на кафедрі соціології та соціальної роботи. У межах волонтерської практики найбільш підготовлена частина студентів бере участь у роботі Університету третього віку на базі Територіального центру соціального обслуговування Центрального району м. Маріуполь. Разом із викладачами студенти проводять заняття з опанування слухачами навичками роботи на комп'ютері,

готують тематичні програми з питань, які цікавлять літніх студентів.

Співпраця літніх людей і студентів сприяє подоланню певного розриву між поколіннями, формуванню принципів взаємодопомоги, толерантного ставлення до вікових особливостей, почуття особистої причетності до суспільних процесів і, як наслідок, допомагає протистояти психоемоційному почуттю самотності в осіб різних вікових соціальних груп.

Висновки. Самотність як проблема особистості виникає внаслідок цивілізаційних процесів, що призвели до відокремлення особистості від суспільства. Самотність має різні причини та форми прояву у різних вікових групах. Як комплексне явище, самотність зумовлена не тільки індивідуально-психологічними чинниками, а і є наслідком певних соціальних умов життєдіяльності індивідів. В Україні створена необхідна нормативно-правова база соціальної роботи з попередження або пом'якшення особистісного почуття самотності та накопичено певний досвід із залучення особи до активної діяльності – будь то волонтерство студентської молоді чи навчання в університеті третього віку літніх людей.

Виклики сьогодення – пандемія з необхідністю впровадження соціальної ізоляції, дистанційного навчання – загострюють проблему соціальних

чинників самотності та потребують нових методологічних, психолого-педагогічних підходів до вивчення проблеми самотності та її подолання.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Мовчан М. Самотність як полівекторний феномен: філософсько-антропологічний дискурс. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11854.html>
2. Швалб Ю.М., Данчева О.В. *Одиночество: социально-психологические проблемы.* Киев, 1991. 270 с.
3. Помазова О.В. Самотність як психологічний феномен. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія і педагогіка.* 2013. Вип. 23. С. 206–214. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_23_25
4. Бердяев Н.А. *О человеке, его свободе и духовности. Избранные труды.* Москва : Флинта, 1999. 312 с.
5. Хамитов Н.В. *Одиночество женское и мужское. Опыт вживания в проблему.* Киев : Атика, 2010. 224 с.
6. Про внесення змін до Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» : Закон України від 06 лютого 2003 р. № 524-IV *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2003. 6 лютого.
7. Агапова О. *Старіти? Немає часу! Методичний посібник для освітньої роботи з людьми літнього віку.* Київ, 2014. 120 с.